

Vilmos Ágel, Valenztheorie

Tübingen, Gunter Narr Verlag, Narr Studienbücher, 2000. 300 lap

A Szegedi Tudományegyetem professzorának, ÁGEL VILMOSnak 1986-ban indult mind sokoldalúbbá váló és igen gazdag publikációs tevékenységéről akár a világháló megfelelő helyeiről is gyorsan tájékozódhatunk. S azt is könnyű észrevennünk, hogy munkáinak mennyire gyakori tárgya a valenciaelmélet. A most ismertetendő könyv is a valenciaelmélet több irányból való megközelítése. — Mint ismeretes, a tübingeni Narr kiadó Studienbücher sorozatában a nyelvészet és irodalomtudomány egyes területeit feldolgozó monográfiák jelennek meg. Ezek a legújabb kutatási eredményekre támaszkodva a témák átfogó bemutatását nyújtják. Ágelnek ebbe a sorozatba illeszkedő munkája mint egyetemi segédkönyv mindenekelőtt az eddigi kutatások összefoglalásával, a valenciaelmélet tudománytörténeti előzményeivel ismerteti meg az olvasót. A kérdésben járatosak figyelmét ezenkívül eddig megoldatlan vagy fel sem vetett problémákra is ráirányítja. Különös tekintettel arra az igényre, hogy a valenciaelméletet új alapokra helyezze (9). Talán ezért is jegyzi meg, hogy a kötet pontosabb címe „Elmélekdedések a valenciaelmületről” (*Nachdenken über Valenztheorie*, 9) is lehetett volna. — A könnyebb áttekinthetőség érdekében az ismertetést a könyv fejezetszámozását követve tagolom.

1. A bevezetésben Ágel a könyvnek és egyes fejezeteinek felépítését tárgyalja. A (nyelvfilozófia tárgykörébe is tartozó) mű az alapoktól indulva, a szakirodalom értékelő-elemző bevonásával, végig szigorú kérdésfeltevés—válaszkeresés módszerével halad előre, némelykor csupán a probléma megfogalmazásáig vezetve az olvasót. Következetes gondolatvezetése a szerkezeti megoldásokban is tükröződik. A főszöveget jól áttekinthető ábrák, táblázatok, pontokba szedett részösszefoglalások is kiegészítik. A kötet végén fogalommutató segíti a gyors eligazodást. Kiemelendő továbbá, hogy Ágel a hazai egyetemi tankönyvi gyakorlatból hiányzó, de a német vagy angol szakmunkákban nem ritka, fejezeteket záró kérdéssorokat is beiktat. Ezeket olykor a megoldást segítő útmutatásokkal és válaszjavaslatokkal egészíti ki. Mindezek az ismételtetés mellett probléma-továbbgondolásra is készítetnek. A szerző ki is mondja, hogy segítségükkel a „grammatikus gondolkodásmód”-ba (in *das grammatische Denken*, 10) is bevezeti az olvasót. Az egyes fejezetek is a mű egészéhez hasonlóan épülnek fel. Az első nagy egység, „A valencia-gondolat története és közege” a valenciaelmélet helyét jelöli ki a nyelvtudományban. Előbb történetileg (2. fejezet), majd más leíró módszerektől, mindenekelőtt a dependencia-elmélettől elkülönítve (3., 4. fejezet). Ennek az első nagyobb résznek a végén, a hatodik fejezettel kezdődik a „Valencia — alapkérdések és -válaszok” című, második nagyobb egység. Ez vezet el a valencia jelenségével kapcsolatban felmerülő alapvető, de mindeddig megoldatlan problémákig. A különböző pontokról induló gondolatmenetek természetesen olykor összetalálkoznak, át-átszövik egymást.

2. Mint ismeretes, a valenciaelmélet megszületése LUCIEN TESNIÈRE (1893—1954) francia nyelvész munkásságához kapcsolódik. A valencia gondolata, vagyis az, hogy a „a szavak, mindegyik az igék, predeterminálják a mondat szerkezetet” (7) azonban jóval korábbról adatolható.

Ágel elsőként arra mutat rá, hogy az igék az iskolai nyelvtanokban is szokásos, tranzitivitás alapján való felosztása a valencia gondolatának a klasszikus latintanítás gyakorlatában gyökerező folytatódása. A tranzitivitás — intranszitivitás felosztás háttérben különben az a két felismerés húzódik, hogy (1) az ige képes a szintaktikai környezetét befolyásolni, és (2) e tulajdonságuk megléte vagy hiánya alapján az igék csoportokba rendezhetők. Visszatekintve a nyelvtudomány történetére, Ágel arról is tájékoztat, hogy az antik nyelvleírásban már kimutatható valencia gondolatának továbbtagolódása a korai, majd az érett skolasztika tudósainak köszönhető. Részletesebben elemzi PETRUS HELIAS († kb. 1160), továbbá a késő skolasztika korában élt holland nyelvész, MATTHÄUS HERBEN (1451—1538) munkáit, amelyek vélhetőleg elsőként tekintik az igét a mondat középpontjának. HERBENNél az igék valencia-alapú csoportosítása is szerepel. A német nyelvtanok XVI. századtól kezdődő korszakát Ágel a valenciaelmélet szempontjából átmeneti szünetként jellemzi, nehány, igen jelentős szerző azonban mégis közelébe jut a modern valenciaelmélet felvetéseinek. Ide sorolható JOHANN WERNER MEINER (XVIII. sz.), majd a XIX. századi KARL FERDINAND BECKER, CHRISTIAN AUGUST HEYSE, JOHANN AUGUST LEHMANN, a XX. századból pedig KARL BÜHLER. Ágel a fentiekén kívül részletesen elemzi SOLOMON D. KACNELSON orosz és A. WILLEM DE GROOT holland nyelvész munkáit a modern valenciaelmélet szemszögéből.

Az elődök nem lebecsülendő eredményeinek ismertetése után felvetődő kérdésre, arra, hogy TESNIÈRE mennyiben tekinthető a valenciaelmélet megalapítójának, Ágel az 1959-ben posztumusz megjelent főmű, az „Éléments de syntaxe structurale” problémaorientált áttekintésével és a fontosabb alapfogalmak tisztázásával ad feleletet. Kifejti, hogy TESNIÈRE valenciafelfogása már nem intuitív „gondolat” (*Idee*), hanem az általa kidolgozott dependenciamodellből levezetett szükségszerűség. Tesnière tudniillik leíró módszerekkel bizonyítja a valencia nyelvekbeli meglétét. Ágel megfogalmazásában tehát ő az, aki „a valencia gondolatát grammatikai részzel m é l e t t é” dolgozta ki (32), aki a valenciát a leíró grammatika rendszerébe beleépítette, kijelölve ezzel a valenciakutatás máig érvényes feladatait. Könyve második részében Ágel is ezekből a problémafelvetésekből indul ki, kezdve a valenciahordozó (*Valenzträger*, a továbbiakban VT) tárgyalásával. A kutatás feladata a VT — amely a mondatban jellemzően az ige — alaki, jelentésbeli és egyéb tulajdonságainak meghatározása, a vonzatok és a szabad bővítmények (*Ergänzung*, illetve *Angabe*) megkülönböztetése, a valencia és a valenciamegvalósulás elhatárolása (l. alább a 6., 7., és a 8. fejezetek ismertetésében).

3. Tesnière rendszerének ismertetése után Ágel a valenciát a rekció, valamint a dependencia fogalmával állítja szembe. A nyelvleírásban már oly régóta alkalmazott rekciófogalom összetett jelenségcsoport nevéként használatos, s ez az összetettség a mai kutatásokban is észlelhető. Ágel is ezt hangsúlyozza, amikor a formai rekció meghatározását, miszerint „egy mondat A eleme irányítja a mondat B elemét, ha B casusát A meghatározza” (48), három szempont alapján árnyalja tovább. Ezek a következők:

1. A rekció terjedelme alapján, azaz annak alapján, hogy az irányított tag mely mértékben, milyen módon függ az irányító tagtól, formális és funkcionális rekciót különböztet meg. A régens az irányított elemnek formális rekció esetén az alakját, funkcionális rekció esetén pedig a szintaktikai szerepét határozza meg.

2. Mivel irányított tagokként névszókön kívül egyes igenevek (német leíró terminológiával: *infinite Verbformen*) is állhatnak, Ágel az irányított tagok két típusa alapján különíti el a nyelvtani eseteket *Kasusformen*, illetve nyelvtani eseteket és státuszt is (*Kasus- und Statusformen*) irányító rekciót. A németben háromféle „státuszformát” különböztet meg: az Infinitivet, a zu-Infinitivet és a Partizip Perfektet.

3. A régens típusa szerint állít szembe kategoriális rekciót és lexikális rekciót. Kategoriális rekciónak azt tekinti, amikor egy szófaj minden eleme azonos módon hoz létre függőségi viszonyt. A lexikális rekció ezzel szemben egy adott lexéma által létrehozott viszonynak a neve.

A tesnière-i valenciafogalmat a fenti három kategóriapár segítségével veti össze a rekciofogalommal. A lehetséges rekcio típusok (kategoriális-funkcionális, lexikális-státuszt irányító stb.) helyett hat jellegzetes rekcio megvalósulást (ige—tárgy; ige—alany, prepozíció—casus, főnév—genitívus, főnév—státuszforma, segédige—státuszforma) vizsgál. A valencia ez alapján valamely lexéma lexikális-funkcionális és kategoriális-funkcionális rekcio típusainak együttese (57). E definícióval kapcsolatban arra figyelmeztet, hogy a valencia — a rekciohoz hasonlóan — átfogó fogalom, amely többféle nyelvtani jelenséget takar. Mivel a tesnière-i valencia hagyományosan igehez kötött fogalom, míg régensként nem csak ige szerepelhet, az összevetés szükségszerűen elvezet a nem igei valencia kérdéséhez. Ezt aztán — különös tekintettel a prepozíciókra és a főnevekre — részletesen elemzi.

A valenciát a rekcióval való összevetést követően a dependenciával állítja szembe. A dependencia („függőség”, vö. „függőségi nyelvtan”) és a valencia fogalmait a legújabb szakirodalomban sem mindig választják külön. Ennek Ágel szerint az az oka, hogy mindkét fogalom TESNIÈRE munkásságához kapcsolódik. Ez nem jelenti azonban azt, hogy TESNIÈRE a valencián a dependencia-viszonyok egy csoportját értené, sokkal inkább azt, hogy a valencia jelenségével magyarázza meg a mondat függési viszonyainak egy részét. A dependencia — vagyis az, hogy a mondat B eleme függ A elemtől — kétféleképpen értelmezhető: (i) A irányítja B-t (ez tulajdonképpen a rekcio megfordítása), illetve (ii) B előfordulása megelőlegezi (mintegy elővételezi) A előfordulását. Ez utóbbi értelmében az A (*Kern* vagy *Kopf*) jelentésbelileg és szintaktikailag is meghatározza az A és B alkotta szerkezetet (71 k). (1) értelmében pedig a rekcio fogalmához hasonló összetettség kell a dependencia vonatkozásában is számolnunk. Ha azonban a valencia és dependencia elvét összevetjük (A üres helyeket nyit bizonyos számú B számára, illetve B függ A-tól, 74), világossá válik, hogy ezek valójában kizárják egymást, ellentétes oldalról közelítik meg ugyanazon mondatbeli jelenséget. Ennek értelmében tehát, ha a dependencia felől próbáljuk felfogni a valenciát, pontosan az eredeti „valenciaeszmét” adjuk fel (75).

4. A kétsarkú, illetve az ezzel szembeállítható állítmányközpontú mondatok problémája jóval TESNIÈRE előttre nyúlik vissza, a dependencia- és a valenciaalapú nyelvleírásnak pedig központi kérdése. Ágel mindenekelőtt kimutatja a formális logika érvrendszerét a kétpólusú mondatfelfogás tradíciójában, s ezt a nyelvleírástól idegennek tartja (Grammatik $\neq$ Logik, 88). Majd különbséget tesz az alanyt és az állítmányt egy szintre helyező (*Gleichberechtigung*) és az alanyt különleges helyzetűként (Sonderstellung) értelmező leírások között.

Az alany — állítmány szerkezetű mondat mellett szóló legfontosabb formai érv a kongruencia, amelyet Ágel — TESNIÈRE nyomán — beépít a dependenciamodellbe, s így jut arra, hogy a kétsarkú modell mellett főként mondatjelentéstani, kognitív és pragmatikai érvek szólnak. A rendszergrammatikák viszont következetesen igeközpontú szemléletűek (85). E fejezet megfigyeléseit sorra véve — hasonlóan más fejezetek lezárásához — a többszemponút, heterogén leírás alkalmasabb volta mellett áll ki, szemben a mondat szerkezetet egyetlen oldalról, mereven vizsgáló nyelvleírással. Az alanyt tehát a valenciamodellben mint „elsődleges vonzatot” (*Erstaktant*) vizsgálja, különös tekintettel a kongruenciára és az összetett (analitikus) állítmányokra.

5. Ezek után a szerző a valenciaelmélet alapkérdéseit érinti. Az előző fejezetekben megalapozott és pontosított valenciameghatározás: „viszonyító nyelvi jelek, amelyek az ige kategóriájához tartoznak, vonzatpotenciáljukat tekintve azzal a képességgel rendelkeznek, hogy a mondat szemantikai és szintaktikai rendszerét előre elrendeljék” (105). Ezzel a meghatározással kapcsolatban felmerülő problémák és kérdések négy csoportba oszthatók. Az első két problémakört, a (1) valencia igei hordozójának (*Valenzträger*, VT) és (2) az általa meghatározott mondat szerkezetnek a leírását Ágel a „valencia-képesség” (*Valenzpotenz*) alapkérdéseinek nevezi. A következő kettő a valencia megvalósulását (*Valenzrealisierung*) érinti, ezek: (3) a valencia megjelenése egyes nyelvekben,

nyelvváltozatokban és (4) a valencia kontextus- és helyzetfüggő változása. Mindezeket a kérdéseket a könyv második részének fejezetei vizsgálják.

6. Ágel a valencia hordozójának a szakirodalombeli vizsgálatát viszonylag kidolgozatlannak ítéli. A VT-vel kapcsolatban felvethető, vajon mennyire „absztrahált” (vagyis egyes igék vagy igei paradigmák valenciáját vizsgáljuk-e?), morfológiailag mennyire összetett az igei szerkezet (például fő- és igekötős igék), illetve az egyes igei kategóriáknak (például segédige, kopula stb.) milyen a viszonya a valenciához. A VT nyelvi rendszerben elfoglalt helye szintén nem jelölhető ki egyértelműen. A fenti kérdések mindegyike külső (közvetlen nyelvi környezet) és belső (variánsok) szempontból is felvethető. További feladat az ige mellékváltozatainak (pl. *malen* : *bemalen* vagy *etwas* : *von etwas essen* típus) valenciaalapú vizsgálata.

Ágel a „Variáció, alternáció” című részben tárgyalja ez utóbbi kérdéskört. A számos (nem csak német nyelvű) példán bemutatott gondolatmenetet — az ezután következő fejezetekhez hasonlatosan — nem zárja egyértelmű végkövetkeztetésekkel. Inkább megoldási javaslatokhoz, újabb problémafelvetésekhez vezet el. A variációt és alternációt vizsgálva két osztályozásmódot tart használhatónak. Az egyik a valenciavariánsokra vonatkoztatható „norma-, illetőleg rendszervalencia” (130) egymástól való megkülönböztetése, melynek alapján bizonyos igék eltérő, a nyelvhasználatban megszilárdult valenciáin (normavaleanciáin) kívül kikövetkeztethető egy rendszervaleanciája is. A rendszervaleancia valamennyi megvalósulást összefogja, a normavaleanciákat mintegy „közös nevezőre hozva” (130). A másik, a valencia szakirodalmában már alkalmazott fogalom az alapvalencia. Ezen az értendő, hogy — az alapjelentéshez hasonlóan — a VT-knek van egy elsődleges, alapvető valenciája, amelyre ráépülnek különböző további (azaz másodlagos) valencia-megvalósulások, így például a *geben* ige alapvalenciája háromértékű: alany, tárgy, részestárgy (*Der Mann gibt dem Mädchen ein Buch*), a *geben* ’előállít’ jelentésű variánsa valencia szempontjából azonban már csak kétértékű: alany, tárgy (*Die Kuh gibt viel Milch*). Ebben a példában tehát a vonzatosság azáltal változik meg (azaz háromról kettőre csökken a vonzatok száma), hogy a *geben* ige (a valenciahordozó) az ’ad’ helyett más, ’előállít’ jelentést vesz fel.

A valenciahordozó (VT) terjedelmének kérdését az igekötős, illetve a visszaható igék (*sich-Verben*) kapcsán vizsgálja. A visszahatók hagyományos kategóriájának újragondolását, pontosítását elengedhetetlennek tartja. A VT terjedelmének megállapításához ezért a visszaható igéket alcsoportokra osztja, kiegészítve a medialitás fogalmával és a *sich* lexéma grammatikálizálódásának gondolatával. A *sich*-es igék tipizálásával lehetőség nyílik az igék hat fő csoportba sorolására aszerint, hogy az igei szerkezet mely része(i) és mi módon alkotják a VT-t (azaz mekkora a „terjedelme”, l. táblázat, 156). — A hivatkozott gondolatmenetek többször is ahhoz a felismeréshez vezetnek, hogy a valencia hordozójának tárgyalásakor különböző típusok elkülönítése szükséges. Ennek megfelelően az utolsó alfejezetben a VT részletes meghatározásához Ágel hét kategóriát állít fel, amelyek bemutatásához felhasználja az eddigi eredményeket, és egyben új távlatokat is nyit (l. táblázat, 161). Így ez a rendszer a szerző reményei szerint „egy jövőbeli VT-elmélet alapját képezheti” (uo.).

7. A valenciaelmélettel foglalkozók a leggyakrabban, legalaposabban a vonzatok (*Ergänzungen*) és a szabad bővítmények (*Angaben*) kérdését tárgyalták. Ágel a vonzatok és a szabad bővítmények megkülönböztetésének történetét következő stációkra osztja (167): 1. a fogalom bevezetése (a német valenciairodalomban a 60-as, 70-es években); — 2. a fogalom pontosítása („hívő” és „kritikus” táborok kialakulása); — 3. a fogalom „lebontása” (megtagadás vagy radikális kritika a 90-es években); — 4. a fogalom újbóli meghatározása. A szerző kritikával szól a két tábor közötti kommunikáció nehézségeiről. A „hívők” érvelésének legfontosabb eleme szerinte az, hogy bár a vonzatoknak a szabad bővítményektől való megkülönböztetése egyes példákban valóban nehézségekbe ütközik, a két kategória elhatárolását a kisszámú problematikus eset nem akadályozza.

Ezzel szemben a vonzat — szabad bővítmény szembeállítását „ellenzők” szerint a kivételek miatt az elmélet koherenciája, felhasználhatósága minősíthető kérdésesnek. Egyes kutatók a problematikus esetek arányait sem tartják elhanyagolhatónak.

Ágel ezt követően a szakirodalomban számon tartott öt valenciaviszonyt veszi sorra, a JOACHIM JACOBS 1994-es „Kontra Valenz” című munkája nyomán megfogalmazott definíciókat példákkal is szemléltetve (172). Ezek: 1. szükségesséviszony (*Notwendigkeit*, NOT); — 2. argumentumviszony (*Argumenthaftigkeit*, ARG), — 3. formai sajátságok szerinti viszony (*formale Spezifität/Rektion*, FOSP); — 4. tartalmi sajátságok szerinti viszony (*inhaltliche Spezifität/semantische Valenz*, INSP); — 5. alosztályok sajátságai szerinti viszony (*Subklassenspezifität*, SUBKLASS). A *valencia* elnevezés e csoportosítás tükrében kettős jelentésű (s ez félreértésekhez vezethet): összefoglalóan utal a fenti öt alkategóriára, de nem ritkán valamelyik valenciaviszony szinonim megnevezéseként is szerepel. Az egyes valenciaviszonyok részletes bemutatása során a szakirodalomban bevett próbatételei (teszt-)módszereket is elemzően szemügyre veszi (például az eltörlést, „tartalmatlan” igéket [*geschehen, machen, tun*], mellékmondatokat stb. alkalmazó próbák). A következőkben — terjedelmi okokból is — csupán az egyes részeredmények összefoglalására vállalkozhatom.

A szükségesséviszonyt a szakirodalom jellegzetesen a valencia elégséges, de nem kötelező feltételeként tartja számon (173), azaz arról beszél (a meghatározást némileg leegyszerűsítve), hogy ha egy elem a mondatból nem hagyható el, vonzatról (tehát valenciajelenségről) van szó. A valencia fennállása azonban még ellenkező esetben sem zárható ki. A szakirodalom a viszonyt a következő alkategóriákra osztja: értelmi szükségesség (SEM-NOT, *sinnnotwendig*), szintaktikai szükségesség (SYN-NOT, *syntaktisch notwendig*), kommunikációs szükségesség (KOM-NOT, *kommunikativ notwendig*) és szövegbeli szükségesség (TEX-NOT, *textobligatorisch*), amelyek azonban (a TEX-NOT kivételével) adott nyelvi példában ritkán különíthetők el (175). Ágel hipotézise szerint e kategóriák — a grammatikalizálódás és lexikalizálódás folyamatának mintájára — diakrón sorba állíthatók: KOM-NOT > lexikalizálódás > SEM-NOT > grammatikalizálódás > SYN-NOT (176, ehhez lásd még a 9. fejezet ismertetését).

Az argumentumviszony a VT és a vonzatok közötti logikai kapcsolat elnevezése. Ágel, az „ellenzők” munkái nyomán utal az argumentumviszony elvi és a kimutatására szolgáló próbatételek gyakorlati nehézségeire (olykor éppen lehetetlenségére). Megállapítja, hogy az argumentumviszony tapasztalati és didaktikus relevancia nélküli, „kifejezetten elméleti konstrukció” (*hochtheoretisches Konstrukt*, 179).

A szükségesséviszonyhoz hasonlóan a formai sajátságok szerinti viszonnal kapcsolatban is a túláltalánosítás, valamint a meghatározás és az alkategóriák körüli bizonytalanság nehezíti a megoldást. A formális valencia fogalmán belül a terjedelmes szakirodalomban általánossá vált a vonzat megjósolhatóságának (*Vorhersagbarkeit*) fogalma, amely azt mutatja meg, hogy a VT mennyire és milyen módon határozza meg a hozzá kapcsolódó elemet. Ágel megkísérli (fenntartásainak is hangot adva, 181) a fogalom szintjeit lépcsőzetesen elkülöníteni. Ennek alapja, hogy milyen tág igei paradigma jósolható meg, azaz az ötlépcsős skála egyik végén állnak az egy adott valenciához kapcsolható alkalmazható szerkezetek (azaz nem megjósolhatók, például *verzichten + auf*), a másikon a szabadon kapcsolhatók, s ezáltal megjósolhatók (Ágel példája az elvileg minden igehez hozzárendelhető + *vor Wut* szerkezet).

A tartalmi sajátságok szerinti viszony a formai sajátságok szerintihez hasonlatos. A valencia alapja itt azonban nem valamely formai, hanem egy tartalmi jegy. Ez azt is jelenti, hogy a felmerülő problémák is a formai valencia kérdéseinek mintájára fogalmazhatók meg. A tartalmi viszony kimutatására a fentiekkel ellentétben a szakirodalom csak ritkán alkalmaz különféle próbatételeket, holott ennek lehetősége a szerző szerint megvan (disztribúciós, rákérdezéses, hozzátoldást használó próbatételek, 185). Utalva a strukturalista jelentéstan eredményeire, a túlzott absztrahálás ellenében, a tartalmi valencia nyelvspecifikus, lehetőleg idioszinkretikus felfogása mellett érvel.

Az alosztályok szerinti viszony lényege, hogy valamely VT — vonzat kapcsolatban a valenciahordozó felcserélhetősége nem korlátlan (például *Beckett wartet auf Godot. ~ *Beckett erwartet auf Godot.*), szabad bővítmény esetében viszont igen. Ágel megkülönböztet (in)korrekt és (in)kongruens (*korrekt/kongruent, inkorrekt/inkongruent*, 188) beszélői ítéleteket, majd e megkülönböztetés segítségével bizonyítja, hogy az alkategóriák szerinti viszony nem a valencia fogalmának felel meg (bár sokan a valenciaelmélet középpontjába állítják), hanem a dependencia körébe eső grammatikai viszonyt jelöl.

A vonzatok és szabad bővítmények merev szétválasztását ért kritikák áttekintésével és csoportosításával Ágel a prágai nyelvészeti iskola által kidolgozott centrum—periféria-modell alkalmazását javasolja. Mégpedig két eltérő módon: Az adott nyelvi példát (1) multidimenzionálisan, azaz prototipikus vonzatokhoz és prototipikus szabad bővítményekhez viszonyítva és (2) lépcsőzetesen, azaz a bővítményt valamely ismérv alapján felállított vonzat — szabad bővítmény skálán helyezve el (199 sk.).

A fejezet lezárása a vonzat — szabad bővítmény kérdésköréhez a már említett JACOBS és HANS JÜRGEN HERINGER munkásságának elemző bemutatásával nyit meg új távlatokat.

Elsőként a külön-külön tárgyalt valenciaviszonyok lehetséges kapcsolatát vizsgálja. Ezúttal is diakrón szemlélettel közelítve meg a — JACOBSnál már megjelenő — problémát. Feltételezi az egyes viszonyok egymásba alakulásának lehetőségét. Ebben a modellben a valenciaviszonyok — annak alapján, hogy melyikük mivé alakul — hierarchikus rendbe szervezhetők. — A továbbiakban a vonzat — szabad bővítmény kérdését a nyelv és a nyelvhasználók „pszichológiai és kommunikációs valóságához” (208) viszonyítva közelíti meg. HERINGER nyomán Ágel feltételezi, hogy a nyelvi tudatban — a jelentéshez hasonlatosan — a valencia is egyes beszédhelyzetekhez (*Szenen*), pontosabban a beszédhelyzet résztvevőinek szemszögéhez kapcsolódva szerveződik (*Inszenierung*, például a ’vásárlás’ a boltos szemszögéből ’eladás’). Ennek értelmében vonzatok azok a bővítmények, amelyeket egy beszédhelyzetben a beszélő és a hallgató is „odaért” (*mitverstanden*) az igéhez, más szóval az ige ezeket „előfeltételezi” (*präsupponiert*). Erre vonatkozik HERINGER asszociációs vizsgálata, amelyben a kísérleti alanyoknak valamely igével kapcsolatban kérdőszavakat kellett megnevezniük. Ezekből aztán a gyakoriság és a megnevezés sorrendje alapján alakítható ki egy vonzat — szabad bővítmény skála. Például a *verkaufen* ige kérdőszavai sorrendbe állítva: 1. *was?*; 2. *wer?*; 3. *an wen?*; 4. *wem?*; 5. *wo?*; 6. *wie?*; 7. *wie viel?* stb. (209).

8. A nyolcadik fejezetben Ágel tágabb horizontú, nyelvtipológiai keretbe ágyazott valenciafelfogást vázol fel. Megkülönböztet koncentrikus és excentrikus rendszerű nyelveket, amelyek (prototipikus esetben) a dependencia jelölése alapján értelmezhetők. A koncentrikus rendszer formailag alaptagjelölő (*formal kopfmarkierend*, azaz a kapcsolat formai jegye az alaptagon van) és funkcionálisan egyoldalú (*funktional unilateral*, azaz a bővítmény szintaktikailag egyoldalúan függ az alaptagtól). Az excentrikus rendszer formailag nem alaptagjelölő és funkcionálisan kétoldalú (219). Ez a rendszer, a mikro- (VT-n jelölt) és makrovalencia (vonzaton jelölt) elkülönítése alapján lehetővé teszi a nyelvek valenciaalapú összevetését. A magyarra való vonatkoztatáskor Ágel — saját eredményein kívül — LÁSZLÓ SAROLTA 1988-as tanulmányára is hivatkozik (*Mikroebene*. In: P. MRAZOVIC — W. TEUBERT Hrsg., *Valenzen im Kontrast*. Ulrich Engel zum 60. Geburtstag. Heidelberg, Groos, 218—33).

A nyelvek valencia-alapú összevetése arra is rávilágít, hogy a valenciaviszonyt egyfajta, az egyoldalú (unilaterális) felépítés alapját képező deiktika jellemzi. Pontosabban (a fenti modellt a valenciára alkalmazva) a tisztán koncentrikus valenciarendszer mikrovalenciális és mikrodeiktikus, ezzel szemben a tisztán excentrikus valenciarendszer makrovalenciális és makrodeiktikus (223). A vizsgált nyelvek közül válogatva, a németet alapesetben excentrikus, a magyart koncentrikus-excentrikus, illetve koncentrikus VT jellemzi (vö. *Eszi. ~ Er/Sie/Es isst es.; Az anya eszi. ~ Die Mutter isst es.; Eszi a húst. ~ Er/Sie/Es isst das Fleisch.*).

Ez utóbbi elgondolást Ágelnek több oldalról sikerül finomítania. Így különböző bővítmények olyan emfatikus, elliptikus vagy jelöletlen előfordulásait vizsgálja, amelyek további elemzés révén beilleszthetők a koncentrikusság — excentrikusság szembeállításán alapuló nyelvleírásba. Ezt olyan példákkal szemlélteti, mint a különböző nyomatékosító elemek (az előző példán: *Ő eszi. ~ ER/SIE/ES isst es.*) megjelenése, a német *es* szócska grammatikai tartalmának változása vagy a lexémák összeolvadása a franciában és németben (példák a beszélt nyelvből: fr. *Arrivons demain.*, n. *Komme nicht weiter.*).

9. Az előző fejezet gondolatmenetének folytatásaként is felfogható utolsó fejezet célja, hogy az elméleti jellegű eredményeket a beszélt nyelv felől vizsgálja, árnyalja. — Elsőként a 8. fejezetben kidolgozott tipológiát veti össze a kontextuális-szituatív valenciafelfogásban hagyományos szabadon választhatóság — elhagyhatóság (*Fakultativität* — *Weglassbarkeit*) fogalmával. A példákat elemezve mindenekelőtt azt szögezi le, hogy nem a beszélő szabad választása dönti el, hogy az elhagyható excentrikus vonzatokat használja-e vagy sem (244).

A szabadon választhatóság további vizsgálata négy kategóriát eredményez. Ezek: (1) kategoriális szükségességviszony (a bővítmény realizációja a VT szófajától függ); — (2) lexikális szükségességviszony (a bővítmény realizációja az adott VT-től függ), — (3) szerkezetfüggő szükségességviszony (a bővítmény realizációja a szintaktikai szerkezettől (is) függ) és — (4) nem szerkezetfüggő szükségességviszony. Az (1) és (2) nem zárják ki egymást: a bővítmény(ek) realizációját befolyásolhatja egyidejűleg a VT szófaja (például a németben az igék esetében az elsődleges vonzat, azaz az alany megvalósulása) és a VT egyedi jellegzetessége (például a *liegen* igéhez kötelezően kapcsolódó helyhatározó). Ezzel szemben ha a (3) áll fenn, azaz a bővítmény szükségességét az aktuális szintaktikai környezet is befolyásolja, akkor értelemszerűen nem lehet szó a vele ellentétes (4) típusú szükségességviszonyról (246).

Az eddigi eredményeket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a szabadon választhatóság vizsgálatakor nem hagyhatók figyelmen kívül bizonyos „pragmatikus irányítóképességek” (*pragmatische Steuerungspotenzen*, 248). Ez alapján fogalmazza Ágel újra a kötelező és fakultatív vonzatok meghatározását. „Fakultatív az a vonzat, amely nem szükségességviszony révén azonosítható és pragmatikailag (azaz: a hallgató vagy a beszélő részéről) (még) irányítható. A kötelező vonzatok ezzel szemben azok a nem szükségességviszony révén azonosított bővítmények, amelyek használata (már) nem (csak) pragmatikailag irányított.” (248).

Mindezek ismeretében kerít sort pontosabb szükségességviszony megadására is. Ennek kifejtése során (ismét a lexikalizálódás folyamatának elméletére támaszkodva, 256) említi a szükségességviszony diakrón változását. Az (excentrikus) szabadon választhatóság eszerint lehet beszélő irányultságú (diskurzustól független), illetve hallgatóirányultságú (diskurzusfüggő). Azt is megállapítja, hogy e két típus eseteinek lexikalizálódása kötetlenül, illetve kötötten is végbemehet (258).

Az utolsó fejezetben a szerző szavával „bezárul a kör”. A befejező rész összegzi az egyes fejezetekben megjelenő valenciaelgondolásokat. Ebben az összegzésben főszerepet kap a valenciaszerkezet történeti változásának, a *Valenzwandel*-nek, valamint a valenciafogalomban rejlő, eddig feltáratlan lehetőségeknek, a *Valenzkreativität*-nek a vizsgálata. Hangsúlyozza természetesen azt is, hogy sokszor inkább csak hipotézisről, spekulációról van szó. A számos példán alapuló megfigyeléseket a valencia kialakulásának kilenclépcsős folyamatábrájában foglalja össze (271: a szerzőt idézve: „a tegnap megvalósult valenciája a ma valencialehetősége”, 274). Modellje a bevezetőben említett igényre egy új alapokra helyezett valenciaelmélettel válaszol, amely a nyelvnek valamennyi szintjén érvényesül és túlmutat a leíró grammatika látásmódján, felhasználva a nyelvtörténeti és grammatikai kutatások eredményeit is.